

Egyetemi és főiskolai hallgatók jövőképe egy regionális kutatás alapján

A „Regionális Egyetem” Kutatócsoport a Debreceni Egyetem Neveléstudományi tanszékén működik. Jelen tanulmány a kutatócsoport által 2003-ban végzett kérdőíves vizsgálat eredményeit felhasználva a felsőoktatásban tanuló hallgatók jövőre vonatkozó terveit elemzi. A mintába került egyének az adatfelvétel idején (2003) 18–20 évesek voltak. Az elemzés alapját és kiindulópontját az egész Európában tapasztalható társadalmi, értékrendbeli változások képezik, amelyek szorosan összefüggnek a gazdasági és politikai folyamatokkal. A globális méretű tendenciák és trendek demográfiai folyamatokra vonatkozó összefüggéseinek feltárására nem vállalkozunk. A családalapítási attitűd változásának, főbb jellemzőinek bemutatása után a regionális adatokat elemezzük, amelynek során a jövőkép „képlékeny” fogalmát a családalapítási szándéokra és az életcélokra szűkítettük le.

A házasodási és gyermekvállalási hajlandóság alakulása

1965-ben John Hajnal, magyar származású kutató a házasodási szokások megfigyelése alapján két részre osztotta földrészünket: az ún. Hajnal-vonal Triesztet Szentpétervárral kötötte össze. A képzeletbeli vonaltól keletre elterülő országokat (így Magyarországot is) a fiatalkori házasságkötés és a magas házasodási hajlandóság jellemezte, míg a nyugatra fekvő országokban a késői házasságkötés és a hajadonok, illetve nőtlenek magas száma volt tapasztalható. Alig két évtizeddel később ez a vonal elmosódni látszott, a nyugati minta teret hódította a keleti régióban. A nyolcvanas évektől Magyarországon is megfigyelhető a házassági szándék nagyfokú csökkenése. A kilencvenes években a 15 éves és idősebb népességre jutó házasságkötések aránya 43 százalékkal csökkent. Az először házasodók életkora kitolódott a korábbi évtizedek tendenciájához képest. A nyolcvanas években mind a férfiak, mind a nők a húszas évek közepe táján házasodtak, az ezredfordulón mindkét nemnél a 25–29 éves korcsoportban volt leggyakoribb a házasságkötés. Ennek megfelelően az első gyermek megszületésének időpontja is későbbre tolódott. A nők átlagos életkora a szülésnél 2001-ben 26–27 év, holott évtizedekig (1970–1995) a 23. életév környékén szültek a nők.

A családalapítási szándék erőteljes visszaesésének több összetevője van. A gyermek először nevelési költséget jelent, később hasznót, ami az időskori gondoskodást jelenti. A gyermekekre fordított költségeken túl a szülőknek figyelembe kell venniük az anya otthonmaradásából keletkezett jövedelem kiesést és a karrierút megszakításából származó hátrányokat.¹ Minél magasabb az anya végzettsége, annál nagyobb hátrányt jelent a szak-

¹ Gál Róbert Iván (2003) Termékenység „időskori biztonság”-hipotézise és a nyugdíjrendszer. In: Gál Róbert Iván: *Apák és fiúk és unokák. Jövedelemáramlás együtt élő korosztályok között*. Budapest, Osiris,



mai előremenetel megszakítása, és annál magasabb jövedelem-kieséssel kell számolnia a családnak.

A termékenység visszaesése további öt oksági csoportban keresendő: krízis-hipotézis, bizonytalanság, „második demográfiai átmenet”, kiszolgáltatottság, tanulmányi idő kitolódása.² Vizsgálatunk szempontjából a tanulmányi idő meghosszabbodása releváns tényező. A fiatalok természetesen tisztában vannak a gazdasági folyamatokból adódó további hátráltató tényezőkkel, és számolnak is vele. Az oktatásban eltöltött idő kitolódása késlelteti a házasságkötést és az első gyermek megszületését. Kérdés, hogy az értékváltozás következtében a hagyományos családalapítási szokások érvényüket veszítik, vagy csak időben tolódik ki a családtervezés. Vizsgálati eredmények kimutatták, hogy az egyetemet végzett nők későbbi életkorban és kisebb arányban kötnek házasságot, mint az alacsonyabb iskolázottságúak.³ A képzetlenebb nők vonzóbbak a házassági piacon, de ez ugyanakkor riasztó hatású is lehet a várható családi munkamegosztás miatt (ti. a hagyományos férfi-női szerepek torzulása).

A családalapítási attitűdök megváltozását a diplomások körében a tanulmányi idő meghosszabbodása, a munkaerő-piaci pozíciók megszerzésének és megtartásának igénye és a jövedelem biztosításának folyamatossága alakítja. Az egyetemet és főiskolát végzett nők kevésbé aggódnak amiatt, hogy a gyermekgondozási idő után nem tudnak elhelyezkedni vagy teljesíteni, mint alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező társaik. Az átlagot meghaladó mértékben tartanak viszont attól, hogy az otthon töltött idő miatt a karrierjük csorbát szenved. A karrier és a család közötti dilemma a statisztikák tükrében mégsem tűnik eldönthetetlennek. Egy 2000-ben végzett vizsgálat kimutatta, hogy a nőknek mindössze 4–5 százaléka választja a szakmai hivatást élete elsődleges céljává, viszont a megkérdezettek mintegy háromnegyede a családot tartja a legfontosabb értéknek. A maradék 20 százalék számára mindkét terület egyformán fontos. A tradicionális családi szerepmegosztás (a férfi kereső tevékenységet folytat, a nő háztartást vezet és gyermeket nevel) a felsőfokú végzettségű nők körében kevésbé népszerű, de meglepő módon – összehasonlítva 20 év vizsgálati eredményeit – ebben a csoportban is erősödött az igény a hagyományos családi munkamegosztás felé.⁴

A „Regionális Egyetem” kutatás eredményei

A fent vázolt demográfiai folyamatok kontinuitása a külső tényezők változása mellett a szülőképes korú generáció beállítódásától függ. Egy felmérés adatai alapján arra kerestük a választ, milyen tényezők játszhatnak szerepet a fiatalok jövőbeni terveiben, illetve milyen értékek mentén tervezik a következő évtizedük megszervezését. A kutatás alapjául a Debreceni Egyetemen végzett „Regionális Egyetem” kutatás adatbázisa szolgált. A kérdőíves vizsgálat adatfelvétele 2003-ban zajlott a vizsgálati térségben működő felsőoktatási intézményekben (Debreceni Egyetem, Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Nyíregyházi Főiskola, Beregszászi II. Rákóczi Ferenc Tanítóképző Főiskola, nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetem), és a beiratkozott elsőéves hallgatók mintáján készült. A kérdőív mintája 1587 elemzést tartalmaz.

2 Spéder Zsolt (2004) Gyermekvállalás és a párkapcsolatok átalakulása. In: Kolosi Tamás & Tóth István György & Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI.

3 Kamarás Ferenc (2001) Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. *Demográfia* No. 1–2. 44–73. o.

4 Pongrácz Tiborné (2001) A család és a munka szerepe a nők életében. In: Nagy Ildikó & Pongrácz Tiborné & Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások*. Budapest, TÁRKI.

Hipotézisünk szerint a negatív gazdasági-társadalmi tendenciák ellenére a fiatalok jövőképeire jellemző a tradicionális család iránti igény. A fiatalok életcéljára és házassági szándékára vonatkozó kérdések elemzése mellett megvizsgáltuk, hogy az egyetemisták családi háttere és további tervei milyen befolyással bírnak életcéljukat és családalapítási tervüket illetően. Családalapítás alatt a házasságkötést értjük, amelyet feltételezhetően gyermekvállalás követ. A házasságkötést és a gyermekvállalást mint a családalapítás mérföldköveit helyenként külön vizsgáltuk.

Az életcélra vonatkozó nyitott kérdéseket, amelyek az elkövetkező tíz év terveire vonatkoztak, három válaszkategóriába kódoltuk:

1. Anyagi jólét: Ebbe a kategóriába soroltuk azokat a válaszadókat, akik válaszukban a „jó munkahelyet”, „olyan állást, amely jól fizet”, valamint az anyagi jólét valamilyen formáját (*lakás, autó, utazás*) adták meg, mint életcéljukat.

2. Anyagi biztonság és családalapítás: Ebbe a kategóriába két összekapcsolódó válasz-elem tartozik, ugyanis a válaszok olvasásakor feltűnt, hogy családalapításra akkor gondolnak a fiatalok, ha már egy bizonyos anyagi háttérrel rendelkeznek. Ez a gondolatmenet is azt mutatja, hogy az új generáció tisztában van azzal, hogy a családalapításhoz szükséges egzisztencia megteremtése hosszú időt vesz igénybe, aminek következtében a kívánt gyermekszám nem mindig realizálódhat. A következő, és ehhez hasonló válaszok miatt szükséges volt egy külön kategória létrehozása: „normális körülményeket a családomnak megteremteni, sikeres lenni a munkámban”; „boldog családapa és szerető férj szeretnék lenni anyagi gondok nélkül”, „nyugodt, harmonikus családi élet, jó munkahely, ahová szívesen járok dolgozni”. Ezekből a mintaválaszokból is úgy tűnik, hogy a válaszadók számára a család értéke célértékként, és az anyagi javak értéke eszközértékként jelenik meg az élet-szemléletükben. Hipotézisünk szerint ez a csoport mutat legnagyobb házassági és gyerekvállalási hajlandóságot.

3. Nyugodt, boldog élet: Ebbe a kategóriába azok a válaszadók tartoznak, akik életcéljuként egy általánosan boldog életet neveztek meg, mely harmóniában gazdag (*pl. „egy jobb, boldogabb, biztosabb életet”, „boldogság, egészség, harmónia”, „nyugodt, gondtalan élet”*).

1. táblázat: A fiatalok értékválasztása

Értékek, életcélok	Fiú (%)	Lány (%)	Összes (%)
1. Anyagi jólét, karrier	27,1	19,7	22,1
2. Anyagi biztonság, családalapítás	40,8	48,3	45,9
3. Nyugodt, boldog élet	32,1	32,0	32,0
Összesen (fő)	480 fő	994 fő	1474 fő

Az 1. táblázat adataiból kiderül, hogy a családalapítás értéke – igaz, nem kiugró mértékben – felül van reprezentálva a többi értékhez képest. Feltűnik, hogy a nemek között is eltérések vannak. A fiúk magasabb számban (27,1 százalék) választották életcéljuknak a karrierépítést, míg a lányok számára inkább a családalapítás a fontosabb (48,3 százalék). Ez a hagyományos nemi sztereotípiákon alapul, amely a nemi szerepekre nevelés során kisgyermekkortól kezdődően tudatosul az egyénben.

A házassági szándékra vonatkozó adatok szerint (2. tábla) csak kevés egyetemista utasítja el egyértelműen a házasságot, további egyharmaduk azonban még bizonytalan saját szándékaikkal kapcsolatban. A válaszadók többsége házasságot szeretne kötni. Nemek szerint a férfiak körében magasabb a házasságot elutasítók és a bizonytalan tervekkel rendelkezők aránya. A nők körében viszont magasabb számban vannak azok, akik házassá-



got kívánnak kötni, ez megfelel a hagyományos női szerephez tartozó „fészekrakásnak”, gondoskodásnak.

2. táblázat: A vizsgált hallgatók házasságkötési tervei

Házasodási szándék	A válaszadók neme		Összes (%)
	Fiú (%)	Lány (%)	
1. Nem tervez házasságot	8,1	3,3	4,9
2. Tervei bizonytalanok	33,4	30,9	31,7
3. Meg akar házasodni	58,5	65,7	63,4
Összesen (fő)	455 fő	957 fő	1412 fő

3. táblázat: A családalapítási tervek és a házasságkötési tervek kapcsolata

Értékek, élelcélok	Nem kíván házasságot kötni		Bizonytalan tervek		Meg akar házasodni	
	Fiú (%)	Lány (%)	Fiú (%)	Lány (%)	Fiú (%)	Lány (%)
1. Anyagi jólét, karrier	48,6	40,6	31,6	24	21,8	17,3
2. Anyagi biztonság, családalapítás	18,9	18,8	30,3	36,8	52,3	55,8
3. Boldog, nyugodt élet	32,4	40,6	38,2	39,2	25,9	26,9
Összesen (fő)	37 fő	32 fő	152 fő	296 fő	266 fő	629 fő

Az előzetes feltevéseknek megfelelően leginkább azok jelezték házassági szándékukat, akik a családi értékeket preferálják. A házasodni akarók közül mindkét nem képviselői közül 80 százalék körüli azok aránya, akik a családot és boldog életet választják. Ez a lányok körében nem meglepő, hiszen a család és karrier „szolgálata” együtt nem lehetséges. A hagyományos férj-feleség szerepmegosztás azonban a férfiaktól „nem várja el” a szakmai sikerekről való lemondást. Elképzelhető, hogy az időmérleg-kutatásokban is kimutatható enyhe elmozdulás a férfiak időfelhasználásában a házimunka felé a jövőben nagyobb mértékű lesz. A bizonytalan házassági tervekkel rendelkezők válaszaiból azt lehet észrevenni, hogy válaszaik majdnem teljesen eloszlanak a három érték között, tehát úgymond ők sem a „karrieristák”, sem a „családcentrikusak” kategóriájába nem tartoznak.

4. táblázat: A házasodási kedv és a továbbtanulási szándék

Házassági tervek	Nem tervez		Továbbtanulási tervek		Folytatja tanulmányait	
	Fiú (%)	Lány (%)	Fiú (%)	Lány (%)	Fiú (%)	Lány (%)
1. Nem tervez házasságot	10,9	5,2	6,3	3,7	7,9	2,9
2. Tervei bizonytalanok	30,9	24,7	41,3	27,1	28,8	34,5
3. Meg akar házasodni	58,2	70,1	52,5	69,2	63,3	62,7
Összesen (fő)	55 fő	97 fő	160 fő	321 fő	229 fő	525 fő

A családalapítást a továbbtanulási szándék nagyban befolyásolhatja. A válaszadók többsége az egyetem befejezése után másoddiplomája megszerzését, tanulmányainak folytatását munka mellett képzei el. Mindkét nem esetében elmondható, hogy a megszerzett oklevelek megteremthetik azt az egzisztenciát, amit a családalapítás megkíván. Sok esetben ezért tapasztalunk még az első diploma megszerzése után is késleltető magatartást a

fiatalok körében. A 4. táblázat adatai alapján megfigyelhető, hogy azok a lányok kívánnak leginkább férjhez menni, akik nem akarnak továbbképzésben részt venni. E mögött valószínűleg az a tény áll, hogy a házasságkötés legtöbbször az iskolai életszakasz lezárulásához kötődik,⁵ és valószínűnek tűnik, hogy a lányok egyre jobban kitolódó tanulmányai játszanak közre abban, hogy a családalapítás és a házasságkötés későbbre tevődik. A fiúkra nem hat gátló tényezőként a párkapcsolatok ezen formája, hiszen az adatok is mutatják, hogy azok a fiúk kívánnak legnagyobb számban házasságot kötni, akik tanulmányaikat még folytatni fogják.

5. táblázat: A fiatalok vallásossága és a házasodási kedv

Házassági tervek	Jár-e templomba			
	Jár templomba		Nem jár templomba	
	Fiú (%)	Lány (%)	Fiú (%)	Lány (%)
1. Nem tervez házasságot	5,9	3	9,4	3,6
2. Tervei bizonytalanok	25,5	26	38,1	36,7
3. Meg akar házasodni	68,6	71	52,5	59,7
Összesen (fő)	204 fő	503 fő	202 fő	360 fő

A továbbtanulási szándék mellett a hithez való viszonyulás is meghatározó lehet. Az egyházi tanításban a családi élet, a házasság intézménye és a gyermekáldás központi helyet foglal el. A keresztény értékrend és erkölcs a templomba járók jövőterveit is megalapozhatják. A 5. táblázat alapján elmondható, hogy szembetűnőbb a változó hatása a válaszokat tekintve. Nyilvánvalóan kitűnik, hogy a vallásosak nemcsak magasabb számban kívánnak később házasságot kötni, de kisebb azoknak a száma is, akik egyáltalán nem kívánnak párkapcsolatuknak törvényes keretet adni. Ezzel párhuzamosan viszont a nem vallásosak körében magasabb azoknak a száma, akik egyáltalán nem kívánnak házasságot kötni. A gazdasági folyamatoknak (is) köszönhető normák megváltozása kevésbé gyakorol hatást a keresztény értékrendet követők terveire.

6. táblázat: A vallásosság befolyása az életcélokra

Életcélok, értékek	Jár-e templomba			
	Jár templomba		Nem jár templomba	
	Fiú (%)	Lány (%)	Fiú (%)	Lány (%)
1. Anyagi jólét, karrier	26,8	19,8	28,8	20,6
2. Anyagi biztonság, családalapítás	48,4	50,2	39,6	48,2
3. Boldog, nyugodt élet	24,9	30	31,6	31,2
Összesen (fő)	213 fő	524 fő	212 fő	369 fő

Az adatok szerint a templomba járó hallgatók jóval nagyobb súlyt adtak a második érték kategóriának, mint azok, akik nem vallásosak. Az viszont érdekes, hogy a templomba járók esetében majdnem olyan fontos értéknek számít az anyagi jólét és a karrier, mint a többiek számára, viszont a harmadik kategória az ő esetükben alul van reprezentálva, bár a lányoknál itt sem mutatkozik túl nagy eltérés. (A templomba járó lányok 30 százaléka, míg a templomba nem járóknak 31,2 százaléka tartotta fontosnak a boldog élet értékét.)

⁵ Bukodi Erzsébet (2004) *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.



7. táblázat: A hallgatók értékorientációja a határokon innen és túl

Életcélok, értékek	Milyen egyetemen tanul			
	Határon belüli		Határon túli	
	Fiú (%)	Lány (%)	Fiú (%)	Lány (%)
1. Anyagi jólét, karrier	19	24,7	22,2	35,4
2. Anyagi biztonság, családalapítás	45,8	39,5	56,7	44,2
3. Boldog, nyugodt élet	35,2	35,8	21,1	20,4
Összesen (fő)	727 fő	344 fő	180 fő	113 fő

8. táblázat: A hallgatók házasságkötési tervei határokon innen és túl

Házassági tervek	Milyen egyetemen tanul			
	Határon belüli		Határon túli	
	Fiú (%)	Lány (%)	Fiú (%)	Lány (%)
1. Nem tervez házasságot	9	3,3	5,6	3,5
2. Tervei bizonytalanok	36,1	35,5	28,7	18,0
3. Meg akar házasodni	54,9	61,2	65,7	78,5
Összesen (fő)	324 fő	699 fő	108 fő	172 fő

A jövőtervre vonatkozó válaszokat elemezhetjük a válaszadók lakhelye szerint is. Ebben az esetben két csoportra osztottuk a válaszadókat, határon belüliekre, illetve határon túliakra (7–8. táblázat). Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy mind a lányok, mind a fiúk magasabb számban választották a család értékét a határon túli magyarok közül. Érdekes, hogy legfőképpen a határon túliak között a fiúk voltak azok, akik számára a család nagyon fontos (56,7 százalék), míg a lányok magasabb számban választották az anyagi jólétet (35,4 százalék), mint a határon belüli lányok (24,7 százalék). A határainkon túl élő fiúk és lányok esetében is igaz, hogy a biztosabbak házasodási szándékukban. A biztosan házasodók aránya itt a legnagyobb, és feltűnően alacsony a szándékukban bizonytalanok aránya. Feltételezhetjük, hogy a hagyományos családi értékek jobban konzerválódnak a határokon túl élő fiatalok értékrendszerében, illetve a nyugati minták nem gyűrűztek be olyan mértékben az életvitelükbe.

Összegzés

A tanulmány első részében közölt statisztikai adatok és demográfiai trendek elsősorban a 18 év feletti lakosságra vonatkoztak. Az egy évre jutó házasságkötések és születésszámok csökkenése megállíthatatlan folyamatnak tűnik. Jelen vizsgálat olyan fiatalok válaszan alapult, akik az adatfelvétel időpontjában váltak elsőévesekké, tehát több mint 90 százalékban 18. életévüket töltötték be. Családalapítási terveik feltehetően a családból hozott mintákon, tágabb rokoni és baráti megfigyeléseken, a munkaerőpiacról közvetetten szerzett tapasztalatokon, a média által közvetített „értékeken” alapszik. Ilyen értelemben ezen populáció vizsgálati eredményei idealisztikusnak tűnhetnek. Ennek ellenére a jövő értelmiségi generációjának családalapítási attitűdje hasznos információkkal szolgál.

Megállapítást nyert, hogy értékeik rangsorában a házasság és gyermekvállalás az elsők között szerepel. Ebben a mintában szereplő fiatalok a családalapítást nagyrészt egy bizonyos mértékű anyagi biztonsággal kapcsolták össze, amely megfontoltságukat és tudatoságukat mutatja. Ezt bizonyítják azok az adatok is, amelyek a fiatalok családalapításának,

házasságkötési szándékának és továbbtanulási szándékuk összefüggéseinek vizsgálatakor kaptunk. Ez összhangban áll az Ifjúság 2000 vizsgálat eredményével, amiben az egzisztenciális körülmények megteremtését a családalapítási szándék követi.⁶ A nemek szerint és a vallásosság függvényében tapasztaltunk eltéréseket, de adódott földrajzi különbség is. A Regionális Egyetem regionálisan reprezentatív adatai alapján húzhatunk egy „Hajnal-vonalat”, amely az országhatárral párhuzamosan fut: a vonaltól keletre eső régióban mélyebb vágy mutatkozik a nyugodt élet és a családalapítás iránt, mint az országhatáron belül.

Engler Ágnes & Nagy Zsuzsa Eszter

A hátrányos helyzet az oktatás területi kutatásában

A hátrányos helyzet meghatározásának egyik lényeges eleme a lakóhelyi környezet, amit sokféleképpen értelmezhetünk: szorítkozhatunk csupán a lakásviszonyokra, kiterjeszhetjük a falura- városrészeire, de tovább tágítva a fogalmi meghatározást az egész települést tekinthetjük lakóhelyi környezetnek. Ilyenkor arról beszélünk, hogy milyen az érintett település lakosságának iskolázottsága, foglalkozás, életkor szerinti összetétele, lakóhelyi környezete. Ezeket a statisztikákat társadalmi jelzőszámoknak nevezzük, és a társadalom állapotát jellemzik. A jellemzők másik csoportja a lakóhely műszaki állapota, infrastrukturális fejlettsége. Ide tartoznak az út- és közlekedési viszonyok intézményi ellátottság, a kereskedelmi hálózat és nem utolsósorban a rendelkezésre álló munkahelyek. Tágítva a lakóhely területi fogalmát beszélhetünk kistérségekről, amelyek legtöbbször egy várost és a környezetéhez tartozó kisebb településeket foglalják magukba. Az előbb felsorolt adottságok – a társadalmi jelzőszámok, az infrastrukturális feltételrendszer – épp úgy vonatkozhatnak egy kistérségre, mint egyetlen településre, sőt tágíthatjuk a területi egységet megyei szintre, vagy regionális szintre is. Mindezekben a szinteken – amelyeken a lakóhelyi környezetet értelmezni kívánjuk – beszélhetünk előnyös vagy hátrányos társadalmi-gazdasági viszonyokról, helyzetről.

Kozma Tamás¹ hívta fel először a figyelmet a magyar szakirodalomban arra, hogy a lakóhelyi környezet nemcsak egyes személy hátrányos helyzetének eleme, hanem önmagában is van értelme hátrányos helyzetű térségekről beszélni. Ugyanis a család, a gyermek lehet „előnyös helyzetű”, ha a társadalom vertikális szerkezetét tarjuk szem előtt (pl. orvos család gyermeke), azonban a lakóhelyi környezetének hátrányos helyzete korlátokat szab lehetőségeinek, pl. nincs, vagy nem megfelelő az iskola, nehezen érhető el a középiskola.

A szociológiai kutatás a 60-as évektől felfigyelt arra, hogy a települési hátrányok megmutatkoznak a tanulók teljesítményében is.

A következőkben néhány adaton, illetve példán keresztül mutatom be a hátrányos helyzetű térségek területi kutatását.

Évfolyamismétlők

Az OM statisztikai szolgáltatásban kevés olyan mutató van, amelyek az iskolák és a lakóhelyek hátrányos helyzetének jelzésére alkalmasak, azonban ilyenek lehetnek például a túlkorosok, a veszélyeztetettek és az osztályismétlők száma, amelyek jól jelzik a térség

⁶ Szabó Andrea & Bauer Béla & Laki László (2002) *Ifjúság 2000 Tanulmányok*. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest.

¹ Kozma Tamás (1975) *Hátrányos helyzet*. Tankönyvkiadó.